

NIEUWSBRIEF

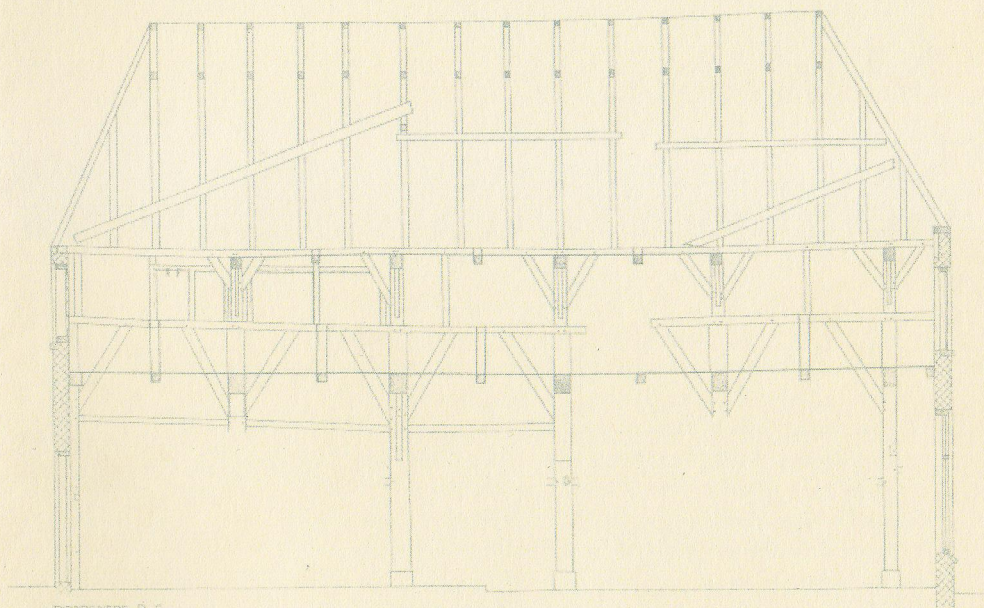
Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nr. 37

Juni '05

DOORSNEDE D-C

Inhoud

1. Van het bestuur
4. Komende SBN activiteiten
6. Bouwhistorisch Platform
20. Kleurhistorisch Platform
24. 'Met verve'
26. De Berlijnse muur in beeld
32. Gedane zaken II. Ootmarsum.
33. Boekaankondiging
34. Korstmossen en muurbloempjes
36. Redactie, kopij en donateurs

Van het Bestuur

Samenstelling bestuur

Ir. J.C.M. van Niekerk,
voorzitter,
Bureau Monumenten
& Archeologie,
Keizersgracht 123,
1015CJ Amsterdam,
tel. 020-5524888.

Drs. K.J. Steehouwer,
vice-voorzitter,
Varenstraat 75,
3765 WK Soest,
tel. 035-6021295,

Ir. W.F. Weve,
secretaris,
A.van Schendelplein 141,
2624 CW Delft,
tel. 015-2561581,

De SBN-Nieuwsbrief die voor u ligt verschijnt iets later dan voorzien. De reden daarvoor is dat het langer duurde tot er voldoende kopij binnen was. Dat is jammer om verschillende redenen. Ten eerste wordt 'nieuws' ouder, en ten tweede heeft het regelmatig opschuiven van de verschijningsdata tot gevolg dat er per jaar minder nieuwsbrieven kunnen verschijnen. Het is niet de bedoeling dat alleen bestuursleden en leden van de redactie het blad vullen. Het is een medium van en voor alle donateurs. Het aantal donateurs neemt geleidelijk toe en de SBN is lang niet op de hoogte van ieders werk en mogelijkheden bijdragen te leveren. Om die reden doen het bestuur en de redactie een oproep aan de donateurs om bijdragen te leveren voor de komende nieuwsbrieven. Het redactieadres staat op de laatste pagina.

Het programma voor de SBN-donateursdag die op 24 september 2005 in Amersfoort wordt gehouden is in hoofdzaak al gereed. In deze nieuwsbrief leest u er meer over. Amersfoort is niet alleen een bouwhisto-

(Vervolg van pagina 1)
Werk: Gemeente Delft,
tel. 015-2602182.

Drs. P. Mesken,
penningmeester,
Tantellastraat 61,
1326 LX Almere,
tel. 036-5331236,
SBN giro 273441

Dr. A.H. van Drunen,
Verwersstraat 67,
5211 HV
'sHertogenbosch,
tel. 073-6136753,
tel. 073-6155489

Drs. K. Emmens,
BAAC bv,
Van Tuldenstraat 7,
5211 TG 's-
Hertogenbosch, tel. 073-
6136219

Drs. F.A.C. Haans,
Monumenten Advies
Bureau,
Graafseweg 274,
6532 ZV Nijmegen,
tel./fax 024-3786742

Ir. J.A. van der Hoeve,
Acaciastraat 12-bis-a,
3551 BG Utrecht,
tel. 030-2430147

Ir. J.M.M. Nuyten,
Van Bemmelenstraat 5,
2313 RA Leiden

Drs. J.M.H. Penders,
Springweg 4,
3511 VP Utrecht,
tel. 030-2318405

risch interessante stad, maar ook al lange tijd de zetel van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). Bovendien wordt het de plaats waar de ROB en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg na de fusie het nieuwe hoofdkwartier krijgen. De interim-directeur van die nieuwe dienst in oprichting, Linda Boot, zal op de donateursdag één van de sprekers zijn. Zoals in de vorige nieuwsbrief al gememoreerd kunnen de overeenkomsten tussen archeologie en bouwhistorie helpen om de twee rijksdiensten te doen fuseren. Toch is die fusie voor de SBN ook een punt van zorg. De concrete taken van de nieuwe rijksdienst zullen niet exact overeenkomen met die van de beide gefuseerde diensten samen en afdelingen en mensen zullen worden gehergroepeerd. De nieuwe rijksdienst zal minder arbeidsplaatsen hebben dan de oude diensten samen. Voor wat de bouwhistorie betreft ziet het er ook niet echt rooskleurig uit. Het aantal 'rijks' bouwhistorici dat door recente pensionering van twee oudgedienden tot drie is gedaald zal naar verwachting op dat aantal blijven steken.

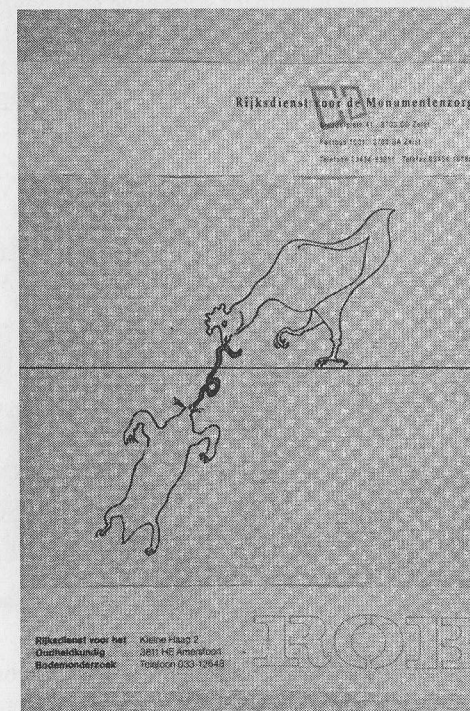
Wanneer men denkt aan ROB en archeologie, denkt menigeen meteen aan het verdrag van Malta dat aanleiding is om de monumentenwet te wijzigen. Het is uiteraard verboden binnen beschermde archeologische monumenten te graven. Tot nu toe geldt dat verbod daarbuiten niet als het graven geschiedt ten behoeve van reguliere bouwactiviteiten of het aanleggen van wegen tunnels etc. zonder dat archeologen er aan te pas komen. Het is alleen verboden te graven als men het doen van archeologische vondsten tot doel heeft. Het verdrag van Malta en de nieuwe wet brengen daarin verandering. Het daarin vastgelegde adagium 'de verstoorder betaalt' heeft als uitgangspunt dat degene die bodemsporen en bodemvondsten in hun samenhang in de bodem vernielt en daarmee unieke informatie onherroepelijk verloren doet gaan verplicht wordt om de kosten te dragen van archeologisch bodemonderzoek dat aan de graafwerkzaamheden vooraf moet gaan. Hoe een en ander wettelijk en praktisch moet worden

Prof. dr. ing. D.J. de Vries,
Haverstraat 30,
3511 ND Utrecht,
tel. 030-2314503,
Werk: RDMZ,
tel. 030-6983211,
fax 030-6916189.

geregeld is nog een punt van veel discussie. Anders dan de Nederlandse wetgever is de SBN van mening dat definitie van archeologie niet alleen op het oudheidkundig bodemonderzoek van toepassing is maar ook op het bovengrondse oudheidkundig onderzoek: de bouwhistorie. Een identieke regelgeving zoals die voor de archeologie in het wetsvoorstel is opgenomen is voor de bouwhistorie niet wenselijk omdat de praktijk toch wel anders is. Het bestuur stelt zich op het standpunt dat bouwhistorie een plaats moet hebben in de dagelijkse praktijk van de monumentenzorg en dat die plaats door de wet- en regelgeving moet worden gedragen. Op dit moment komt het woord bouwhistorie zelfs helemaal niet in de Monumentenwet 1988 en in VNG-modelverordening voor. Het bestuur onderzoekt hoe daar verandering in kan worden gebracht en hoe bouwhistorische expertise en bouwhistorisch onderzoek daarin verankerd kunnen worden. Ook een eventueel te verplichten bouwhistorisch onderzoek van te slopen niet-beschermde monumenten is een punt van discussie. Wellicht hoort u op de donateursdag er meer over.

Wim Weve

Het maaiveld als grens tussen het onder- (ROB) en bovengrondse (RdMz). Impressie Servé Minis. Uit: C.J. van Haaften, Inhoudelijke monumentenzorg na de decentralisatie, Bulletin KNOB, 1992-2, p.59-63.

Komende SBN activiteiten

Symposium 'kastelen'

De SBN participeert in het Platform Mariaplaats dat komend najaar weer een symposium zal organiseren. Het zal in het teken staan van het Jaar van het Kasteel. Twee bouwhistorici hebben een bijdrage toegezegd over hun onderzoek aan een kasteel. Eén onderwerp is een recent onderzoek aan de Burcht van Leiden. Onder voorbehoud is daarom als locatie de Universiteit van Leiden voorzien. De definitieve datum is nog niet bekend, waarschijnlijk zal het vrijdag 2 of vrijdag 16 september zijn, afhankelijk van de beschikbaarheid van een geschikte zaal. De SBN-donateurs krijgen bericht met de uitnodiging en het programma toegezonden door de SBN of door een van de andere participerende organisaties als men daar ook lid of donateur van is.

Donateursdag

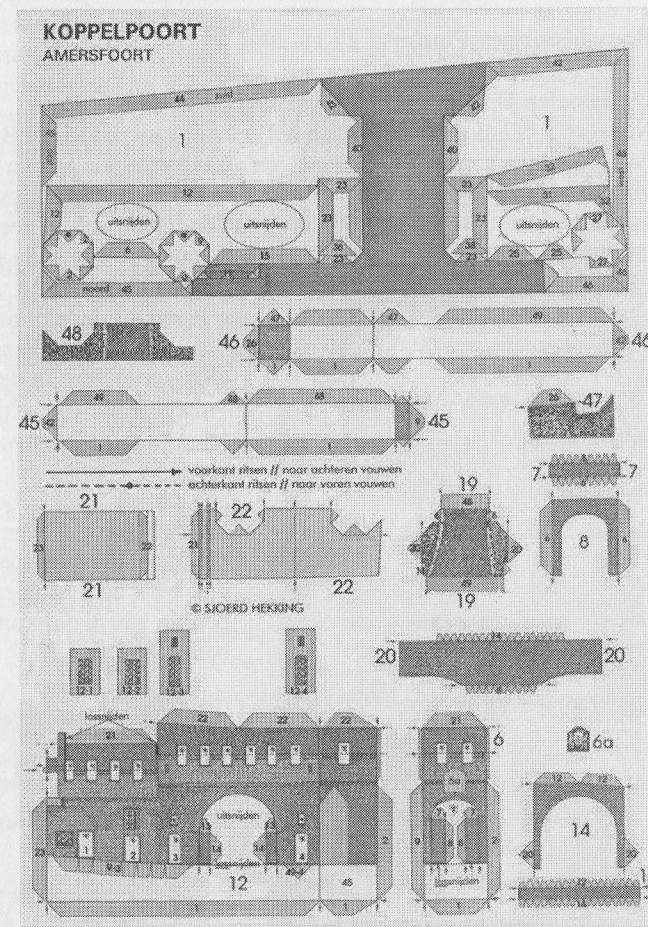
In september zal ook de SBN-Donateursdag worden georganiseerd. De datum en plaats staan al vast: hij wordt gehouden op 24 september 2005 in Amersfoort. Die gemeente is de gastheer voor onze studiedag en zal het programma voor een belangrijk deel vullen. Op die dag zal een boek van de Amersfoortse bouwhistoricus Albert van Engelenhoven over onderzoek van diverse onderzochte gebouwen ten doop worden gehouden. Het voorlopige programma voor de donateursdag ziet er als volgt uit:

- opening welkom Koos Steehouwer (vice-voorzitter SBN)
- uitreiking boek 'bouwhistorie Amersfoort' door wethouder Piet Jonker aan Linda Boot (interim-directeur nieuwe rijksdienst i.o.)
- voordracht Linda Boot
- voordracht Albert van Engelenhoven (bouwhistoricus gemeente Amersfoort)
- voordracht Francien Snieder (gem. archeoloog Amersfoort)
- lunch (lopend buffet)
- stadswandelingen, bezoek aan bouwhistorisch onderzochte panden
- afsluitende borrel

Onze voorzitter Jan van Niekerk is op 24 september helaas verhinderd en onze vice-voorzitter drs. K. Steehouwer zal de honneurs namens het SBN-bestuur waarnemen. Dat is hem in dit verband zeer vertrouwd want hij heeft een archeologische achtergrond.

Reserveer die SBN-dag alvast in de agenda. De uitnodiging onder meer met gegevens over kosten en wijze van aanmelden zal later worden verzonden. Ook op onze website www.bouwhistorie.nl zal informatie worden gepubliceerd.

Wim Weve

*Bouwplaat voor Bouwhistorici en andere liefhebbers.
Ontwerper Sjoerd Hekking.*

Bouwhistorisch Platform

Data Bouwhistorisch Platform 2005

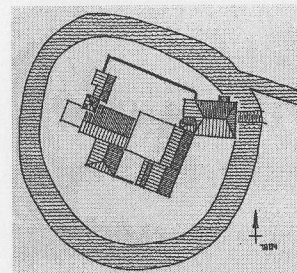
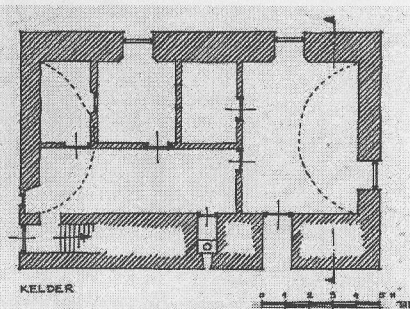
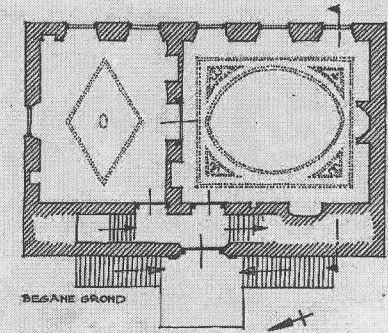
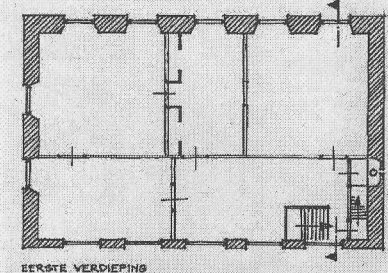
-24 augustus
-19 oktober
-14 december

Bouwhistorisch Platform 27-10-2004

De kastelen Bronkhorst en Onsenoort - Taco Hermans

Nadat in 1797 al grote delen van het middeleeuwse kasteel Bronkhorst waren weggebroken kwam er in 1902 kwam een definitief einde aan de roemruchte geschiedenis van het complex. In 1901, net voor de sloop, had de Rijksarchitect voor de Monumenten Adolph Mulder het restant gedocumenteerd. In zeer slecht weer met 'storm en sneeuwbuijen' maakte hij twee foto's en een serie schetsopmetingen. De opmetingen werden door Mulder echter nooit uitgewerkt en verdwenen in het archief van Monumentenzorg, alwaar Taco Hermans deze ruim 100 jaar later onder ogen kreeg. Hij werkte de schetsjes uit, maakte er nette tekeningen van en verdiepte

zich vervolgens in de boeiende maar ingewikkelde bouwgeschiedenis. Uit 18de-eeuwse tekeningen van Jan de Beijer en Cornelis Pronk bleek bijvoorbeeld dat er aanzienlijk meer gebouwen hadden gestaan dan het overgebleven hoge pand dat Mulder had gedocumenteerd. De vraag was dan ook welk deel Mulder had gemeten. Met behulp van plattegrondjes, prenten en de beide foto's uit 1901 kwam Taco erachter

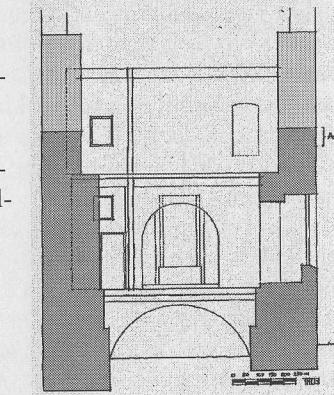
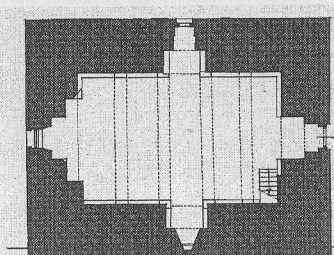

dat het de aanbouw moet zijn geweest die tegen de oostzijde van de kern van het complex was gebouwd. Die centrale kern bestond uit een grote woontoren van ca. 13.5x15m. De oostmuur van de woontoren vormde de westgevel van de aanbouw. Doordat de 'aankbouw' het laatst werd gesloopt bleef ook de enige overgebleven muur van de woontoren tot aan 1902 overeind. Dit verklaarde de muurdikte van 2.47 meter, waarin een trap was opgenomen, die Mulder had gevonden en

waarover hij in de aantekeningen zijn verbazing had uitgesproken.

Dankzij de schetsopmetingen uit 1901 kon weer een stukje van de historie van Bronkhorst worden opgehelderd. Om het belang van de documentatie's van Mulder nog eens te onderstrepen besloot Taco dan ook met de woorden van J.A.C. Tillema die ooit schreef: het 'moet de moeite waard zijn te eniger tijd eens een afzonderlijke studie te wijden aan leven en werk van deze bekwame, in het verborgene werkende en daarbij toch zo bezielde man'.

De tweede woontoren die ter sprake kwam was de toren van Kasteel Onsenoort. Naar aanleiding van voegherstel aan de buitenkant bracht Taco hier in 2003 een bezoek en constateerde een aantal bouwfasen en bouwsporen (waarvan 90% behouden was gebleven na de restauratie). De toren is tegenwoordig onderdeel van een klooster maar was van oorsprong voor hele andere doeleinden gebouwd. De 2.5m dikke muren (10 lagenmaat 72-74cm) in de kelder, compleet met schietgaten, getuigen hier nog van. Het kasteel, waarvan de oudste vermeldingen uit 1243 dateren, werd tussen 1388 en 1392 herbouwd nadat het in 1375 bij een geschil tussen Brabant en Holland kapot was geschoten. In de tweede helft van de 15e eeuw werd de toren met een verdieping verhoogd (10 lagenmaat 66cm) en kreeg de kelder, die door een balklaag overzolderd was, een stenen overwelling. In 1904 tenslotte, toen in het kasteel uit Frankrijk gevluchte Cisterciënzer monniken onderdak vonden, werd de toren opnieuw met een verdieping verhoogd en de dakconstructie geheel vernieuwd.

Alle tekeningen: Taco Hermans

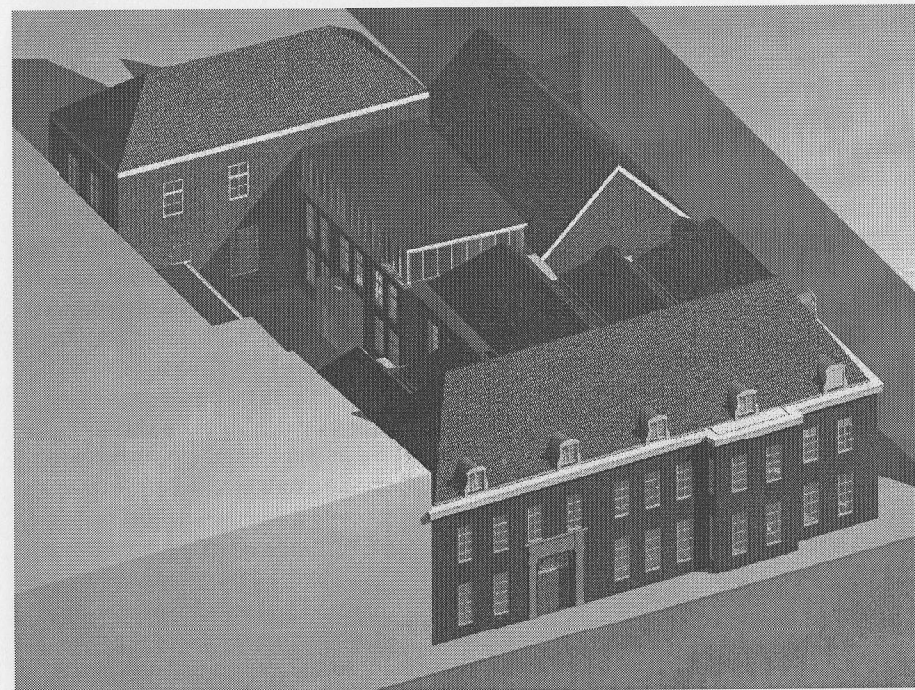
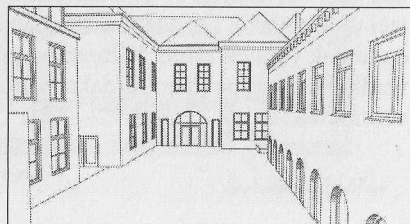

De jaarringen van een gebouw - Judith Toebast

Met deze opmerkelijke titel presenteerde Judith haar afstudeeropdracht aan de TU-Eindhoven. Deze universiteit, die vooral gericht is op ontwerpen, had in eerste instantie dan ook enige moeite met de bouwhistorische component in haar onderzoek. Het onderzoek betrof een studie naar de mogelijkheden van renovatie en herbestemming van het zogenaamde Jeroen Bosch complex in Den Bosch. Om te weten met wat voor gebouwen ze te maken had dook Judith in de historie van het complex. Daarbij bleek dat de huidige bouwmassa bestaat uit vier middeleeuwse woonhuizen. De huizen, voorheen het 'huis van Cloetinge (2 panden), huis van Jacob Coolen en huis van Deurne' genoemd, werden in het einde van de 16de eeuw samengevoegd en het complex kreeg de functie van bisschoppelijk paleis. Dit duurde van 1598 tot 1629. Vervolgens was het tot 1794 Commandeurswoning. Daarna kreeg het diverse andere functies. Eerst was het kazerne en vanaf 1828 tot 1922 Paleis van Justitie. Uit deze periode zijn nog cellen en fraaie plafonds aanwezig. Vanaf 1922 tot aan 1963 functioneerde het pand als RK lyceum. De nodige klaslokalen werden toegevoegd en veel wanden en trappartijen dateren uit deze fase. Na 1963, tot op heden, is in het complex een cultureel centrum gehuisvest, met alle gevolgen van dien. De vele hokjes en een volgebouwde binnenplaats hebben geresulteerd in een onoverzichtelijk gebouw waarvan de structuur onzichtbaar is geworden. Aan al deze 'jaarringen' wenste Judith een nieuwe toe te voegen. Ze maakte een ontwerp waarin de vele bouwfases centraal staan en een heldere structuur voorop staat. Om dit te kunnen realiseren bedacht ze dat de binnenplaats ontdaan moest worden van de vele storende bouwsels en plande ze een nieuwe routing met grote glazen loopbruggen. Om de structuren helder en transparant te houden tekende Judith veel glazen scheidingswanden en lichtstoken ter plekke van aansluitingen. De afstudeeropdracht werd toegelicht door middel van een fraaie 3D animatie van het ontwerp. Interessant waren Judith's slotopmerkingen. Tijdens en na haar studie heeft ze ruim een jaar meegelopen bij de bouwhistorische en archeologische dienst van de gemeente Den Bosch. Met de ervaringen daar opgedaan kijkt ze nu met andere ogen naar haar afstudeeropdracht.

Met name voor wat betreft het ontwerp zou ze toch wat andere keuzes maken, zoals het voorkomen van doorbraken in woningscheidende wanden bijvoorbeeld.

Albert Reinstra

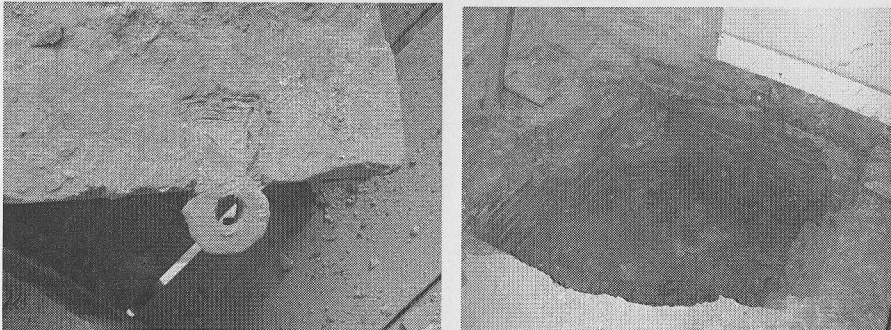
Tekeningen p.8
Boven het bisschops-
huis, onder impressie
van het binnenterrein.
(Judith Toebast)

Deze pagina:
Computertekeningen
afkomstig uit de afstu-
deerscriptie. Boven
totaaloverzicht van
het complex, onder de
kap met daarin glazen
wanden. (Judith Toe-
bast)

Het stadhuis van Schiedam - Jan Dröge

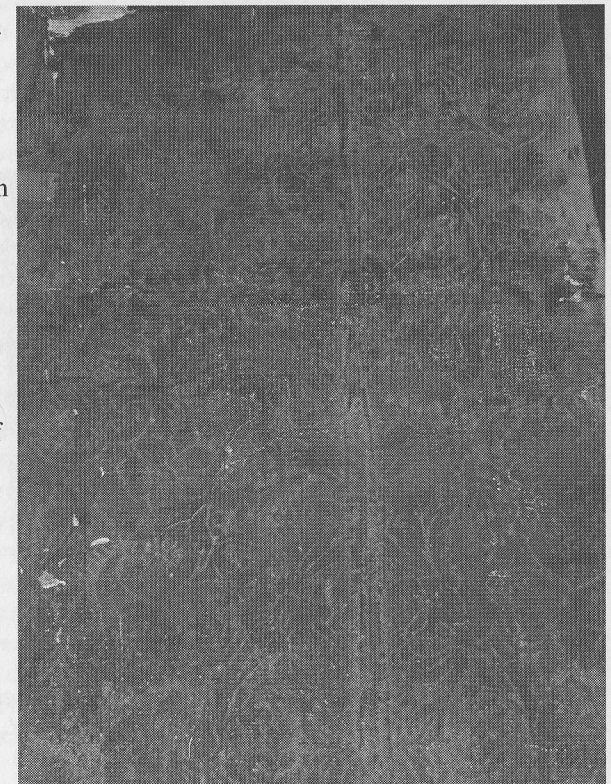
Midden op de Grote Markt van Schiedam staat het stadhuis; een vrijstaand gebouw met souterrain en bel-etage; het zadeldak heeft een opengewerkte dakruiter en in- en uitgezwenkte topgevels. Bij de recente restauratie (Cor Bouwstra; 2003-'04) heeft Jan Dröge bouwhistorisch onderzoek gedaan. Het eerste stadhuis ter plaatse verrees in 1538. Na brand (1604) werd het in 1605 herbouwd (uit die tijd dateert ook de kap). In 1632 kwam er een nieuwe bekroning aan de voorzijde met in een aedicula het beeld van Justitia. In 1718 kreeg het een nieuwe bordestrap en in 1747 een nieuwe ingangspartij. Toen werd ook het interieur verfraaid met onder meer twee schouwen. Bij de modernisering in 1782, waarschijnlijk naar plannen van stadsarchitect Rutger van Bol'Es, werden de gevels bekleed met 'Lekse mopsteen' en kregen de vensters hardstenen omlijstingen. De huidige dakruiter dateert uit 1837. In 1893 kwam er een nieuw bordeshek en volgde een inwendige verbouwing en in 1926 opnieuw naar aanleiding van een bezoek van koningin Wilhelmina. Bij de recente restauratie kwamen een aantal interessante zaken aan het licht. Achter de halfsteense klamp uit 1782 vond men de oude muur met speklagen voorzien van gele kleur en extra in rood aangezette baksteen met witte gepenseelde voeg. De vraag bleef echter of het hierbij gaat om speklagen uit 1538 of minder waarschijnlijk uit 1605. Tevens werd het gebouw in 1782 tussen muur en omklamping omgord met een kettinganker. De sluitstenen van de bovenlateien van de hardstenen vensteromlijstingen op de verdieping waren aan de achterkant met een ijzeren oog aan het kettinganker bevestigd. Jammergenoeg bleven de gaten in de omklamping beperkt en zo is het ook niet onomstotelijk vast te stellen in hoeverre de in- en uitgezwenkte geveltoppen nog uit 1538 dateren en in 1782 versoberd werden, of

Links één de dorpels die met een loden oog aan een haak van het ringanker bevestigd was. Rechts de opgegraven restanten van penanten behorende bij een overwelling op de begane grond. (Foto's A. Reinstra)

dat ze in 1782 in versoberde vormen zijn herbouwd. Inwendig bleken de vroede vaders in de burgemeesterkamer dermate zwaar te hebben gerookt dat bij de afname van de recentere wandbekleding een 'rookafdruk' zichtbaar werd van trijpbspanning die op grond van het patroon circa 1830 gedateerd kon worden. De belangrijkste vondst werd echter in het westelijke deel van het souterrain aangetroffen in de vorm van (afgehakte) poeren aan de binnenzijde en resten van boogaanzetten. Op grond hiervan kon Jan aannemelijk maken dat dit deel overweld was geweest met in totaal twaalf ribloze kruisgewelven die op zes kolommen gerust moeten hebben. De kolommen zelf zijn (bouw)spoorloos verdwenen. Waarschijnlijk is dit de vleeshal geweest die in 1727 uit het stadhuis verdween en later geheel, maar ook weer niet geheel spoorloos werd verwijderd. In het achterhuis (oostzijde) bevond zich de aanzet van de oude trap naar de zolder en ook zou hier mogelijk een eerste cachot zijn geweest (sinds de 17de eeuw op zolder). Aangezien een goed overzichtswerk over stadhuizen nog node ontbreekt, zijn uitgewogen vergelijkingen minder makkelijk te trekken. Ter vergelijking kan het stadhuis van Schoonhoven aangevoerd worden uit 1452-'54 waar het souterrain ook overweld is (met negen gewelfvlakken en vier kolommen) of dat van Gouda met een gewelfde vleeshal steunend op 13 kolommen. Sinds de GB (2001) neemt men vast aan dat deze zuilenhal niet in 1517, maar net als de rest van het stadhuis in 1448-'50 verrees. De meest opmerkelijke vergelijking is wel het stadhuis van Culemborg uit 1534-'39 met net als in Schiedam twaalf gewelfvakken en zes kolommen (GB 1968; 162, afb. 141).

Rechts de doordruk met het patroon van de trijpbspanning. (Foto A. Reinstra)

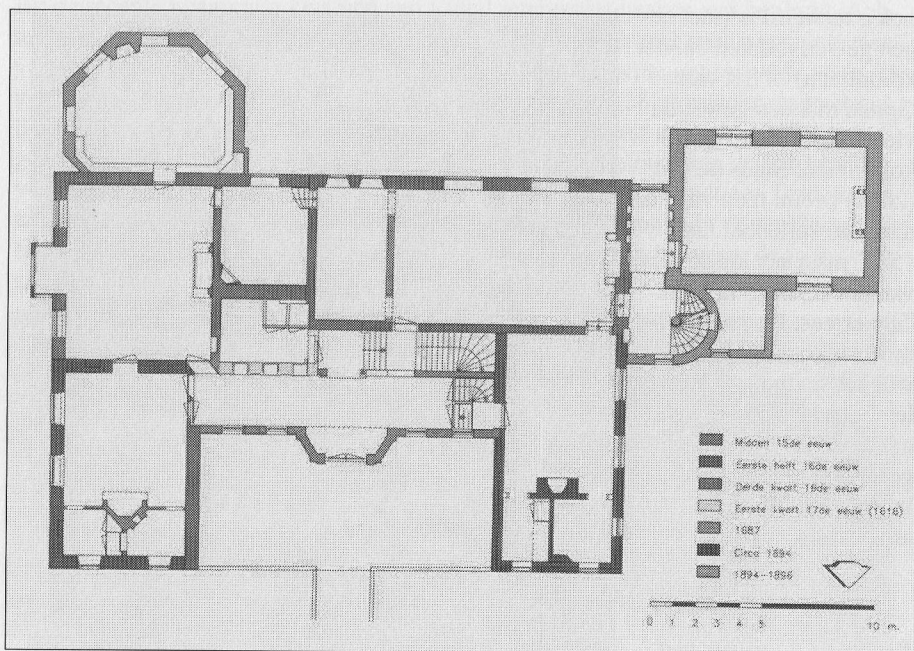

Het Nijenhuis te Heino - Leo Wevers, Wijnand Bloemink

De omgrachte havezate Het Nijenhuis is in recente jaren een veelbesproken onderwerp geweest, niet in het minst vanwege de omineuze plannen om in het bijbehorende park een ondergrondse tentoonstellingsruimte naar ontwerp van Gunnar Daan te maken. Gelukkig wordt nu de uitbreiding van de sinds 1959 in het huis gevestigde Hannema-De Stuers-fundatie - nu Museum De Fundatie genoemd - in het voormalige gerechtsgebouw van Zwolle gerealiseerd. Vanwege een tentoonstelling over huis en bewoners werd het gebouw in 1995 door Leo Wevers, Jan Kamphuis en Ben Olde Meierink aan een bouwhistorisch onderzoek ontworpen, waarvan de weerslag als hoofdstuk in een boek over het gebouw werd gepresenteerd. Dit onderzoek geschiedde terwijl het gebouw nog in gebruik was en (licht) destructief onderzoek achterwege moest blijven. Bij de recente restauratie hebben Wijnand Bloemink en Peter Boer het gebouw hernieuwd tegen het licht houden. Ook hier was slechts beperkt destructief onderzoek mogelijk, vooral in de vorm van inspectie van de door de aannemer in de vloer gemaakte gaten.

De op saillante punten afwijkende conclusies, de impliciete hypothesen en de soms

Plattegrond van de parterre met bouwfaserings volgens het onderzoek uit 1995. (Tek. Provincie Overijssel, bewerking Bureau SB4. Zie: L.H. Albers et al, *Kasteel het Nijenhuis van buitenplaats tot museum, Heino 1995.*)

meervoudige duidelijkheid van bouwhistorische sporen, besproken in een open discussie tijdens het bouwhistorische platform, maakt dit onderwerp een uitstekend leerstuk voor in een nog te schrijven praktijkboek bouwhistorie.

Het Nijenhuis toont zich in zijn huidige vorm als een (omgekeerd) U-vormig gebouw, met de basis (hoofdvlugel) aan de zuidzijde, de beide vleugels aan oost- en westzijde en de binnenplaats aan de noordkant.

Volgens Wijnand en Peter was de onderkelderde zuidwestelijke helft van de hoofdvlugel (a) het oudste bestaande deel, dat gezien onregelmatigheden in de kapconstructie mogelijk tegen een nog oudere westvlugel was aangebouwd. Vervolgens vond er een verlenging van de hoofdvlugel naar het oosten (b), waarna in hun visie de oostvlugel (c) werd gebouwd. In 1618 maakte Robert IV van Ittersum de beide delen van de hoofdvlugel tot één geheel. Ook de oostgevel werd toen ingrijpend verbouwd, waarbij de balklaag omhoog werd gebracht en de huidige vensters er zijn ingebracht. Hetzelfde geldt voor de westelijke vlugel (d), waar de balklagen eveneens verlegd zijn en van de kloostervensters op de kopse zijde enkel het bovenlicht als opening dient. In 1687 liet Robert V van Ittersum het huis verrijken met een aan de binnenplaatszijde van de hoofdvlugel gebouwde vestibule (e). De twee opvallende torens aan de westzijde en de oostzijde van de zuidvlugel werden in 1894 aangebracht. De toenmalige eigenaar H.A. Zwier von Knobelsdorff tot de Gelder wilde hiermee zijn havezate 'vermiddeleeuwen', maar helaas voor de bouwhistorici bedekken deze nieuwe oude torens aldoende wel achtergelegen oudere bouwsporen. Vanaf de verbouwing van 1687 waren de meningen van de bouwhistorici met elkaar in overeenstemming; het verschil lag in de periode daarvoor.

In de visie van Leo, Jan en Ben gaat het om een vanaf het midden van de 15de eeuw omgracht edelmanshuis waarvan het zuidwestelijke deel (a) is behouden, maar dat één eenheid was met de vleugels aan de west- en noordzijde, waarvan die aan de noordzijde later gesloopt werd. De onregelmatigheid in de kap interpreteren zij als dat er in die zuidwestelijke binnenhoek een traptoren heeft gestaan. Tegen deze noordvlugel verrees in het tweede kwart van de 16de eeuw de oostvlugel (c). Onder Robert III van Ittersum werd deze vlugel kort na 1560 naar het zuiden verlengd waarbij de ruimte tussen deze vlugel en de oude zuidwestvlugel (a) ingevuld werd met een poortgebouw. Vervolgens zou in 1618 de bebouwing aan de zuidzijde tot één geheel gemaakt. Op dat moment zou volgens Leo, Jan en Ben ook de noordvlugel gesloopt zijn. In 1687 verscheen dan ook bij hun de vestibule aan de binnenplaatszijde (e), waarvoor de traptoren in de binnenhoek moest wijken en tevens de westvlugel (d) ingrijpend verbouwd werd.

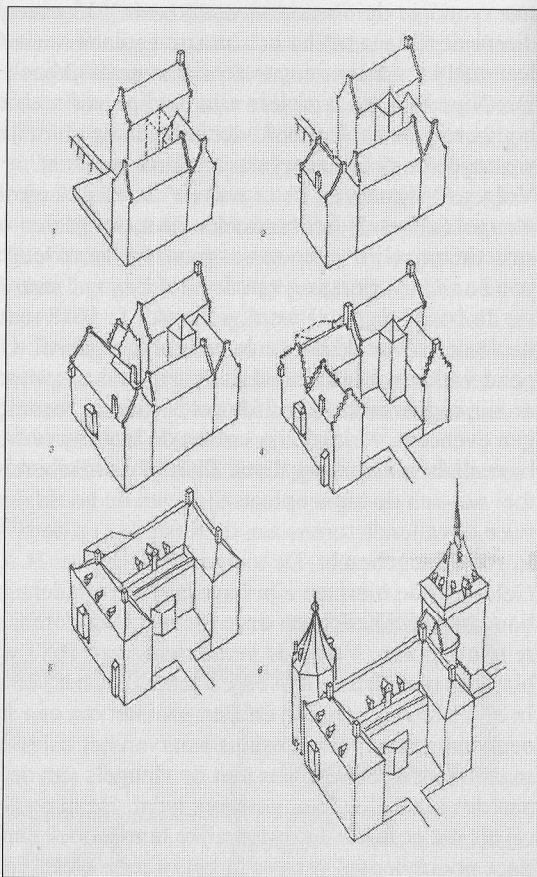
De beschikbare bouwsporen werden door beide paren bouwhistorici gebruikt als aanwijzingen ter staving van hun theorieën, waarbij bleek dat twee paren bouwhistorici toch weer meer zien dan één paar, al is het jaren na elkaar, getuige de schietergaten van de muurankers die verandering van de balklagen aangaven of anderszijds de gepleisterde afgeschuinde dagkant van een venster aan de binnenplaatszij-

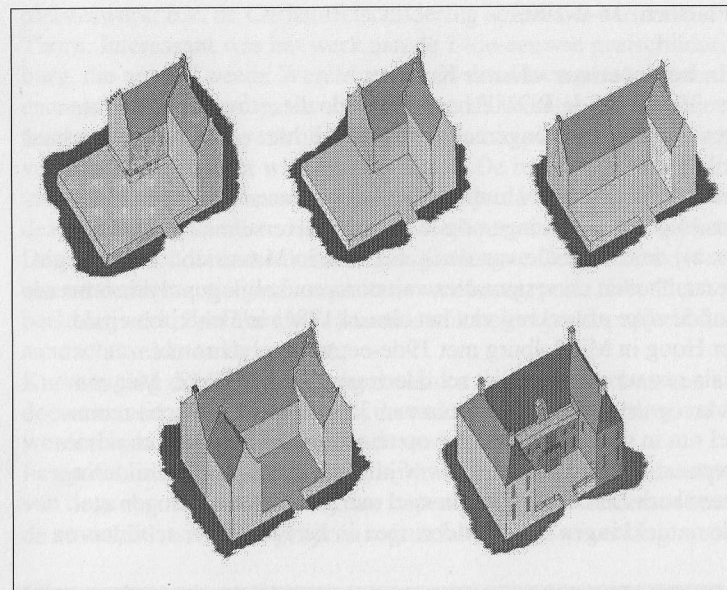
de van de oostvleugel die er volgens de ene partij op zou moeten wijzen dat dat deel van een binnenmuur geweest kan zijn. Ook de plaats van de oorspronkelijke ingang (spartij) blijft in nevelen gehuld, niet in het minst omdat één van beide torens uit 1894 in de weg staat. Volgens Ben, Jan en Leo zou oorspronkelijk aan de oostzijde naast het oudste deel van de hoofdvleugel (a) een (volgens Wijnand en Peter te smalle) ingang hebben gezeten die bij de sloop van de noordvleugel naar die zijde verlegd werd. Maar zoals gezegd juist bij die bouwknoop bleken de cruciale bouwsporen onbereikbaar of polyinterpretabel.

Wel interessant is de impliciete achterliggende hypothese bij beide paren bouwhistorici. Waar bij Wijnand en Peter het gebouw, en alles wat daarbij door goed kijken aan te ontdekken valt, voorop staat, is bij Leo en Ben toch de theorie van het kasteel in het algemeen leidend. In het extreme geval kan je door te dicht op de bouwsporen te zitten het

Aansluitend aan de presentaties ontspoon zich een interessante discussie, waarbij het bleek dat vanwege de ingenomen posities ten aanzien de aan het begin genoemde nieuwbouwplannen, de oorspronkelijke combinatie het bouwhistorische onderzoek niet in tweede instantie mocht afmaken en mogelijk ook dat de tweede combinatie van bouwhistorici voor hun onderzoek bij navraag gebruik hadden kunnen maken

De bouwkundige fasering volgens Wevers, Olde Meierink en Kamphuis. (Tek. Idem)

De bouwfasen zoals die door Bloemink en Boer zijn waargenomen. (Tek. Bloemink/Boer)

van de al beschikbare gegevens. Interessant is het aangesproken dilemma dat een hypothese, zoals die van de later gesloopte noordvleugel al snel een eigen leven kan gaan leiden en vervolgens als een vaststaand feit doorgaat, zonder de door de oorspronkelijke onderzoekers geuite 'mitsen en maren'. Daarbij is aan een voor het grote publiek gemaakte driedimensionale reconstructie ook niet altijd goed te zien welke delen wel op een onomstotelijk bewijs stoelen en welke niet. Bouwsporen begrijpen en begrijpelijk maken kan daarom in de praktijk leiden tot te stellige uitingen die voor de lezer mogelijk wel duidelijker zijn, maar tevens hun karakter als hypothese verhullen.

Aangezien aan willekeurig welk gebouw toch nooit genoeg bouwhistorisch onderzoek gedaan kan worden, bood Dirk de Vries ter afsluiting aan om binnen afzienbare tijd de eiken kappen van Het Nijenhuis te gaan boren en dendrochronologisch te dateren, opdat de discussie verder vervolgd zal gaan worden en mogelijk enkele puzzelstukjes beter zullen passen.

Romantisch en mysterieus eigenlijk wel, de bestendige mist van het verleden waaruit schimmen kasteelfaseringen opdoemen die door nader bouwhistorisch onderzoek soms verhelderen maar elders onscherp te blijven.

Ronald Stenvert

Kleuronderzoek in het interieur - Huub Kurvers

Na een carrière van 35 jaar bij de RDMZ heeft Huub de dienst op 1 mei verlaten wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd. Met een uitvoerig verhaal gaf hij een terugblik.

Na de kunstacademie specialiseerde Huub zich in het restaureren van schilderijen door opleidingen te volgen en ervaringen op te doen bij diverse restauratieateliers o.a. in Duitsland en bij de restauratie van de St. Servaas in Maastricht. In het begin bestonden de werkzaamheden uit restauraties van oorspronkelijk gepolychromeerde beelden, meubels of de rijke afwerking van het altaar (1781) in Feldkirch en de deuren van slot Ter Hoog in Middelburg met 19de-eeuwse polychromie.

In 1970 kwam hij als restauratiespecialist schilderijen bij de RDMZ. Met een enorm aantal dia's kreeg de zaal een overzicht van 35 jaar specialistische monumentenzorg, te veel om in deze samenvatting op te noemen. Veel werk en advies gebeurde bij kerkrestauraties, bij vondsten als wijdingskruisjes, tapijtschilderingen op kolommen (Pieterskerk Leiden), bij het herstel van gewelfschilderingen etc. Bijzonder waren de ontdekkingen van schilderijen in kerken achter schilder- en

Huub Kurvers in actie bij het aanbrengen van een nieuwe schildering in de Lebuïneskerk te Deventer. (Foto RDMZ, Paul van Galen)

pleisterwerk, b.v. de Christoffelschildering achter het barokaltaar in de kerk van Thorn. Interessant was het werk aan de 14de-eeuwse grafschilderingen in Aardenburg, die na de Tweede Wereldoorlog zwaar waren getouchéerd. Maar even boeiend was ook eenvoudiger werk zoals b.v. de imitatie van baksteenbouw bij Amersfoortse muurhuizen, waarbij de roodgekleurde pleisterlaag een ingedrukte lintvoeg vertoonde die vroeger wit was opgehaald. De restauratie van houtwerk gaf het inzicht dat oudere houtimitaties abstracter zijn dan die uit de 19de eeuw. Dit bleek uit de vergelijking van b.v. de 19de-eeuwse houtschilderingen bij het Binnenhof in Den Haag met die in het kasteel Slangenburg te Doetinchem, waar in de 17de eeuw een totale abstractie van houtimitatie werd toegepast. Niet alleen tekstborden, beeldsnijwerk, beeldhouwwerk, maar ook behangsels, papierbehang, vielen in het aandachtsveld van de spreker.

Kurvers ging ook in op de onderzoeks- en restauratietechnieken en het belang van documentatie. Tenslotte uitte hij de wens, dat het specialisme steviger ingebed zal worden in het bouwhistorisch onderzoek.

In reactie hierop vergeleek Dirk de Vries het werk van de kleurspecialisten met dat van de archeologen, waar ook 'zo beperkt mogelijk' onderzocht moet worden om de structuur zo veel mogelijk in tact te laten en de afwerking niet te verstoren.

Kleuronderzoek op 19de-eeuwse gevels in Den Bosch - Harriën van Dijk

Harriën van Dijk is ambtenaar bij de gemeente in Den Bosch en o.a. verantwoordelijk voor het gemeentelijk beleid ten aanzien van gevels, puien en rolluiken van winkels/woningen in de binnenstad. Hij heeft aan de kunstacademie een kleuropleiding gedaan. Hij doet pragmatisch kleurenonderzoek, kleinschalig met trapjes, geen laboratoriumonderzoek en gaat verder te werk door aangetroffen kleursporen te vergelijken met kleurwaaiers. Soms wordt reconstructief gerestaureerd, en soms worden nieuwe kleuren toegepast.

Het onderzoek werd gedaan bij 19de-eeuwse, gepleisterde gevels uit 1860 tot 1890 in het gebied Vughtenstraat- Vellestraat- Kerkstraat, waar de aangetroffen, soms excessieve kleurstellingen meestal op fantasie berusten.

De vraag was of in Den Bosch het fenomeen van de witte 19de-eeuwse architectuur bestaat, zoals b.v. de singelarchitectuur in Utrecht, aan de IJsselkade te Deventer etc. en de aanname (volgens onderzoek en literatuur uitgaande van de RDMZ, 1984) dat de van oorsprong lichtgeel geschilderde panden in het eind van de 19de eeuw wit werden geschilderd.

Harriën onderzocht zes panden, Ridderstraat 12, Markt 11, Vellestraat 9, Kerkstraat 77, Vughtenstraat 226 en Kruisstraat 22. Samenvattend kan na het onderzoek worden geconcludeerd dat de panden aanvankelijk in vrij donkere kleuren werden afgewerkt en dat de kleurlagen verlopen van vrij donker naar licht. De eerste verflaag op de gevels varieert van donkerbruin, okerbruin, bruingroen, lichtgroen, oker en op kozijnen en deuren licht chocoladebruin, lichtgrijs, oker en bij een okergekleur-

de gevel een lichter okerkleur voor de kozijnen. Bijzonder waren de uitkomsten bij Markt 11 waar onder de jongste laag van de witgrijze gevel met gele details een oorspronkelijke (eerste) roze-rode laag werd aangetroffen, vergelijkbaar met de kleurlaag van de gevels die bij het Spoorwegmuseum in Utrecht werden ontdekt. De algemene conclusie is dat de eerste afwerklaag donker van kleur was en dat kwam overeen met de kleurafwerking in het interieur (bruinig, olijfgroen, oker). De jongste lagen ware wit, vaak van synthetische verf (circa 1940-'45).

Op de vraag over ervaringen van gevelafwerking bij neoclassicistische architectuur van vóór 1850, meent Harriën dat de vroege 19de-eeuwse panden in Den Bosch lichter waren afgewerkt dan die van rond 1850. Frank Haans meldt dat in Arnhem de gevels in de eerste helft van de 19de eeuw veelal ongepleisterd waren, maar vanaf het midden van de eeuw van een pleisterlaag werden voorzien. Een diepgaand vergelijkend onderzoek en analyse van bronnen en bestekken is gewenst.

Een 'gedeponeerd' 17de-eeuws Zwols plafond - Johan Teunis en Peter Boer
Johan Teunis van de gemeente Zwolle en Peter Boer -aldaar ingehuurd als bouw-historicus- deden verslag van een op de gemeentewerf in Zwolle aanwezig beschilderd plafond.

Sinds 1963 tot op heden bestaat er een gemeentelijke werf voor opslag van bouw-materialen, met door monumentenzorg gedeponeerde dakpannen, stenen, houten delen, maar ook bijzonder materiaal zoals een wapenreliëf van de voormalige gou-verneur Van Lokhorst, onderdelen van huizen (Emmanuelshuizen), een wijwaterbak uit een gesloopte gotische kerk etc., d.w.z. niet-courant materiaal, dat niet in musea kon worden geplaatst.

Een bijzonder pakket uit die collectie bestaat uit een stapel beschilderd hout, name-lijk een vloer of plafond afkomstig van een rond 1945 gesloopt pand met een adres aan de Nieuwstraat (officieel nr. 101, waarschijnlijker nr. 19). Peter kreeg opdracht om de 67 planken te onderzoeken en te documenteren. De vraag was: wat stelt het voor, is een reconstructie mogelijk? De werkwijze was dat de planken werden ge-nummerd en digitaal gefotografeerd. Na veel puzzelen, het knippen en plakken van de printen werd het materiaal weer digitaal 'aanelkaar geplakt'.

Met de reconstructie is duidelijk geworden dat hier sprake is van de vloerdelen van een samengestelde balklaag, met moer- en kinderbinten, afkomstig uit een gerende ruimte. De planken hebben allen dezelfde breedte en dikte maar de kopse kanten eindigen niet gelijk. Het plafond bestaat niet uit één samenhangend deel. Een ge-deelte vertoont waterschade en er bestaan thematische verschillen tussen de vak-ken. De vakken tussen de kinderbinten zijn beschilderd. Er zijn in totaal vijf cirkels met daarin dieren te herkennen. De kinderbinten zijn met contourlijnen zwart en wit afgebiesd. Bij één gedeelte zijn de kinderbinten beschilderd met florale motie-ven, figuurtjes, een monster- of saterkop en een mannetje met kruiwagen. Bij een ander deel zijn monsterachtige figuren en een zittend aapje of mens zichtbaar. Ver-

der zijn er teksten in gotische letters aangebracht.

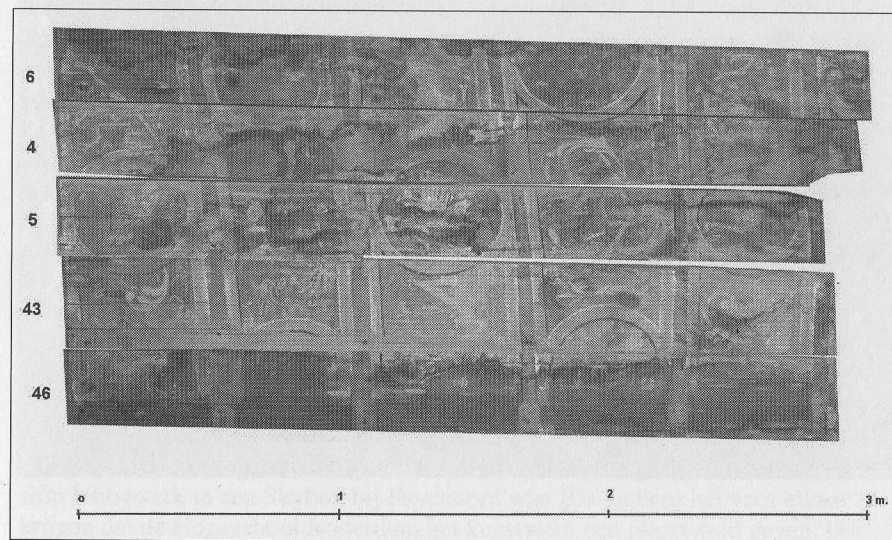
Er kan worden geconcludeerd dat de planken uit circa 1625 dateren, maar de schil-dering met florale motieven, ranken, biezen en cirkels, is mogelijk van latere da-tum. De schilderijen zijn handmatig aangebracht en zeldzaam. Hoewel er ver-schillende vakken zijn te onderscheiden, zijn de schilderijen verwant. Mogelijk zijn de plafonddelen afkomstig uit hetzelfde pand maar bevonden ze zich in ver-schillende ruimten.

Met dit ingewikkelde en tijdrovende onderzoek was aan de opdracht voldaan. Een gemis is dat er geen ruimte was voor een kunsthistorische analyse, een nader onder-zoek naar de context (kunstenaar, atelier), de technische aspecten (kleuonderzoek, schoonmaak, conservering) of vooronderzoek naar een nieuwe functie.

Een vervolgonderzoek verdient derhalve aanbeveling.

Dirk de Vries prijst deze eerste documentatie en analyse, maar signaleert de proble-matiek van bescherming. Wenselijk is de plaatsing van het plafond in een context. Huub Kurvers adviseert een conserverende proefrestauratie om de leesbaarheid en kwaliteit aan te tonen. Ad van Drunen geeft het advies dat het bouwhistorisch depot moet meeliften met het archeologisch depot van de gemeente. Ronald Stenvert merkt op dat een algemeen plan voor de archeologische kwaliteitsnorm ook moet gelden voor bouwhistorische resten en bepleit dat het een taak is voor de SBN om het hierover met archeologen eens te worden.

Elisabeth Stades

Het in de computer bewerkte plafond. (Fotomontage Peter Boer)

Kleurhistorisch Platform

Op donderdagmiddag 21 april werd bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist het eerste 'kleurhistorisch platform' gehouden. Onder leiding van Mariël Polman kwamen vele deskundigen (restauratoren, schilders, onderzoekers, interieur-specialisten, bouwhistorici) op het gebied van kleur bijeen om elkaar te leren kennen en elkaars kwaliteiten, achtergronden en specialiteiten te ontdekken. Het platform in de trant van het bouwhistorisch platform werd geopend door Evert Jan Nusselder, hoofd van de afdeling instandhouding van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Hij noemde dit initiatief een 'kenniscomplot', de manier om met de branche en met elkaar in contact te komen en te discussiëren over onderzoek, materialen en technieken. En dat is nodig omdat het kleurgebruik zowel in de restauratie als in de nieuwbouw een steeds grotere rol speelt. 'Gedegen kleurenonderzoek aan oudbouw is interessant, ook voor de commercie' aldus Nusselder die dit illustreerde met de 'Dordtse kleurenwaaier' van Sikkens.

Het eerste, drukbezochte kleurhistorisch platform. (Foto Rdmz)

Hoe interessant dat onderzoek kan zijn toonde Bert Jonker vervolgens met de vondsten in het Luxor theater in Arnhem. Zijn bureau was door de gemeente benaderd om uitvoerig vervolgonderzoek te doen naar de afwerkingslagen in dit gebouw en met een eventueel restauratievoorstel te komen. Vooronderzoekers door het SRAL en het MAB (zie ook verslag ondergetekende van Bouwhistorisch Platform 10 dec. 2003, Nieuwsbrief nr.35) hadden al aangetoond dat delen van de oorspronkelijke beschilderingen van Jaap Gidding uit de bouwtijd (1915) en een tweede bouw fase (jaren 1920-1930) nog aanwezig waren. Tijdens de presentatie schetste Jonker een goed beeld van de problemen die hij tegenkwam. Zo betekent het vrijleggen van de oorspronkelijke laag het verlies van de tweede eveneens waardevolle laag of is er het probleem van regelmatigheid en herhaling met sjabloontechnieken tegenover de onregelmatige patronen die nergens gelijk zijn, waardoor eventuele aanvullingen of reconstructies niet te doen zijn.

Judith Bohan was de tweede spreker. Zij deed verslag van haar SRAL stage uitgevoerd in 'De Schaffelaar' in Barneveld. Judith zoomde in op enkele decoratieve afwerkingen van het neogotische landhuis dat door architect A. van Veghel voor J.H. baron van Zuylen van Nievelt en zijn vrouw werd ontworpen. De eerste steen van het bijzondere object werd gelegd op 1 april 1852. Uit deze periode zijn de meeste originele ontwerpen nog aanwezig. Op het vlak van de afwerking toonde Bohan o.a. houten onderdelen geverfd in een natuursteenkleur en voorzien van zand om het hout daadwerkelijk het uiterlijk van zandsteen te geven. Verder liet ze zien dat een aantal verflagen uit één fase kan dateren, maar ook dat microscopisch onderzoek soms ook meer lagen aantoonde dan er op het oog zichtbaar zijn. Voorzichtigheid geboden dus bij kleuronderzoek. Een interessant detail op het gebied van de interieuraankleding was haar ontdekking over de oorspronkelijke plaats van enkele opgezette hertenkoppen. Als vergelijkbaar voorbeeld, waar jachttrofeeën op dezelfde wijze zijn opgehangen, werd het kasteel Stoutenburg getoond dat door H.J. van den Brink in 1861-1864 werd ontworpen.

Het derde verhaal had een geheel andere invalshoek. Teun Bleijenberg van Chain Restauratieadvies uit Amsterdam toonde een sterk staaltje van management, vasthoudendheid en doorzettingsvermogen. Naar aanleiding van een vraag van het ICN kwam Bleijenberg voor de opgave om een wandschildering van Dolf Henkes van de ondergang te redden. Deze schildering van 5x6m was in 1952 aangebracht op een van de muren van Cafeteria Caltex in Pernis. Omdat dit pand, gelegen op het terrein van de raffinaderij, gesloopt zou worden werd alles in het werk gesteld om het te verplaatsen. Geen eenvoudige klus omdat het 20.000 kg wegende geheel eerst uitgezaagd moest worden. Ook moest er nog een onderkomen worden gezocht en daarnaast moest op een of andere manier het transport geregeld worden. Met slim lobbywerk in een Skybox bij Feyenoord wist Bleijenberg het voor elkaar te krijgen dat de Hogeschool Rotterdam het kunstwerk een plaats wou geven. Dat hiervoor acht funderingspalen geslagen moesten worden plus een groot gat in het

Foto van het transport van de uitgezaagde muurschildering van Dolf Henkes. Op het rechtergedeelte, boven de sponsors, de schildering van nobelprijswinnaar Van't Hoff. (Foto afkomstig van de website www.icn.nl)

dak, was voor de directie van de Hogeschool geen punt. Met de nodige bluf en 'guts' kwam ook het vervoer voor elkaar. Vervoer over weg was vanwege de omvang niet mogelijk dus moest het over water. Geen probleem, een van de contactpersonen regelde wel een 'bootje'. Dit bleek één van Nederlands grootste platforms te zijn, compleet met twee sleepboten. Samen met de grootste mobiele kraan in Nederland werd het geheel uiteindelijk door het dak van de Hogeschool gelaten. Een groot compliment voor Bleijenbeek die zonder budget maar met 'guts' uiteindelijk de schildering behield en een geslaagd project van de grond tilde waarvan de totale sponsorde kosten ruim 200.000 euro bedroegen.

Ruth Jongmsma was de laatste spreekster. Zij gaf uitvoerig tekst en uitleg over de interieurrestauratie van de theekoepel bij kasteel Rosendael. In 1995 had ze tijdens een excusie onder leiding van Temminck Groll kennis gemaakt met dit interessante, door Marot ontworpen, bouwwerk. De koepel verkeerde al jaren in een erbarmelijke toestand en in 1997 leek het Ruth dan ook het aangewezen object om samen met enkele andere SRAL onderzoekers op af te studeren. Van het houten gebouw

was de buitenkant volledig verfloos, maar de afwerking aan de binnenzijde daarentegen bleek nog grotendeels intact en slechts een aantal keer in dezelfde kleurtinten overgeschilderd. Nadat onder toezicht van architect Krijn v/d Ende eerst het constructief herstel was uitgevoerd kon het interieur door het SRAL zeer minutieus worden aangepakt. Behoud van materie was het uitgangspunt. Verf-schilders werden gelijmd en met warme spatels vastgedrukt, wormgaatjes gedicht en de beschuldiging zo weinig mogelijk geretoucheerd. Hierdoor bleef de oude uitstraling behouden maar ontstonden wel vele 'eilandjes', waardoor het architectonisch kleurenconcept naar de achtergrond werd verdrongen ten gunste van de materie. Om het visueel toch aantrekkelijk te houden koos men uiteindelijk op verzoek van de eigenaar toch voor een aanpak waarbij de eilandjes door middel van kleur meer tot één geheel werden gesmeed.

Al met al een interessant en geslaagd Platform dat op 3 november een vervolg krijgt.

Albert Reinstra

Deel van het interieur van de theekoepel bij kasteel Rosendael tijdens de restauratie. Het koepeltje werd ontworpen door Daniel Marot. (Foto RDMZ)

'Met Verve'

Op 12 oktober aanstaande organiseert de Rijksdienst voor de Monumentenzorg samen met Verstegen & Stigter Culturele Projecten het jaarlijkse symposium instandhoudingstechnologie voor betrokkenen bij de monumentenzorg in de praktijk.

Dit jaar staan **verf** en **kleurige afwerking** bij monumenten centraal.

Een geoormerkt aantal deskundigen uit ons land en uit Vlaanderen maakt u tijdens dit kennisintensieve symposium duidelijk welke ontwikkelingen op het gebied van kleur, verf, kleuronderzoek, etc. voor de monumentenzorg, maar ook voor de algemene bouwkunde van belang zijn.

Bij restauraties van gebouwen wordt er bijna altijd geschilderd. De vraag is enerzijds: in welke kleur? Die vraag is niet altijd snel te beantwoorden. Soms is goed materiaaltechnisch onderzoek naar en van de afwerkklagen nodig, het zogenaamde 'kleuronderzoek'. Op basis hiervan kan een restauratieplan worden gemaakt en de keuzes die daaraan ten grondslag liggen. Anderzijds is er de vraag: welke soort verf? Maar er zijn meer vragen: wanneer de gepleisterde buitengevel kleine haarscheurtjes vertoont, met welke verf los je dat op? Wat is het verschil tussen een minerale verf en een latexverf? Wat is een siliconemulsieverf? Op deze en nog veel meer vragen hoopt het symposium antwoord te geven.

'MET VERVE' is niet alleen interessant voor de hoeder van ons bouwkundig erfgoed, ook de kleurenonderzoeker, de restaurator en de schilder kunnen met de tijdens ons symposium te presenteren informatie hun voordeel doen.

Als deelnemer aan dit symposium krijgt u na afloop van ons informatie in de vorm van brochures en andere kennisdocumenten uitgereikt over kleur in de dagelijkse praktijk van het bouwen en instandhouden.

Mocht u zelf belangstelling hebben een informatiestand op het beursgedeelte in te richten, dan kan dat na overleg ook; neemt u daarvoor s.v.p. contact op met de organisatie.

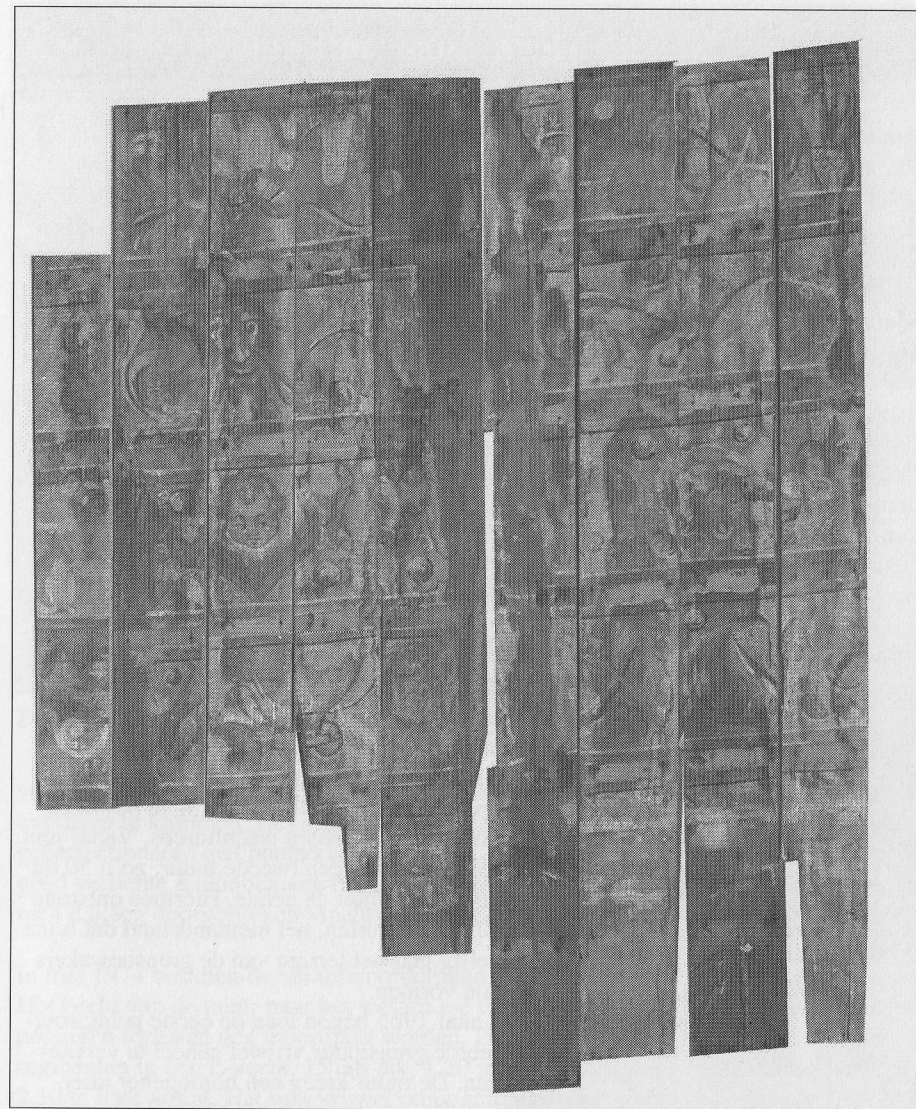
Kortom, graag nodigen wij u en uw medebelangstellenden uit onze gast te zijn op 12 oktober aanstaande.

Het symposium 'MET VERVE' vindt plaats in de Beurs van Berlage in Amsterdam, zo'n 10 minuten lopen vanaf het station.

Kosten deelname: € 180,-

Organisatie en aanmelding: Verstegen & Stigter, Prinsengracht 583, 1016 HT Amsterdam,

E-mail: Bureau@Verstigt.nl, tel. 020 - 6235451

*Het gereconstrueerde plafond opgeslagen in het bouwfragmentendepot te Zwolle.
(Fotomontage Peter Boer) Zie p. 18-19.*

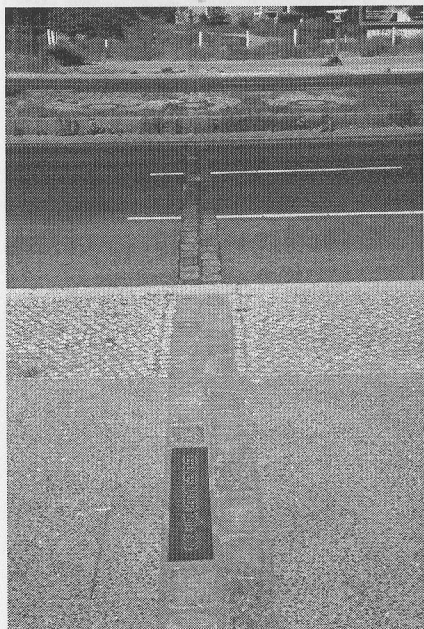

De Berlijnse Muur in beeld

Bouwhistorisch onderzoek aan de Berlijnse Muur

Pas als dingen zeldzaam zijn wekken ze de interesse van een onderzoeker. Dat geldt ook voor de bouwhistoricus. Schaarste wekt zijn speurzin, maar niet alleen in dat opzicht is het goed dat de Berlijnse Muur voor het overgrote deel is verdwenen. Sinds het voorjaar van 2002 doet het Fachbereich Bau- und Stadtbaugeschichte van de Technische Universität Berlin onderzoek naar de laatste resten van de Berlijnse Muur. Het project staat onder leiding van Prof. Dr. Johannes Cramer en wordt uitgevoerd door Philipp Speiser en ondergetekende. Om de muur is in het verleden al heel wat te doen geweest en naarmate er minder van over is, laait de discussie op over wat er met die restanten moet gebeuren. Maar wat weten we over de Muur? En wat was de Muur? Bestond "De Muur" eigenlijk wel?

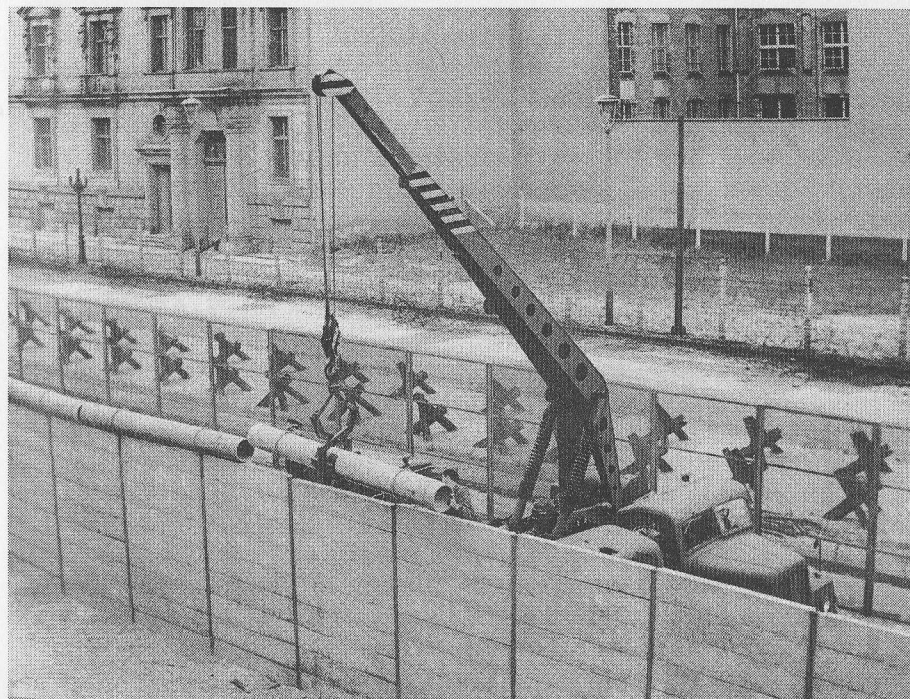
Begonnen als een eenvoudige prikkeldraadafsperring in augustus 1961, verving men deze geïmproviseerde barrière al snel door een vaste muur uit Hohlblocksteinen. Deze muur was onregelmatig gemetseld, in doorsnee 30 centimeter dik en bestond uit één laag grote vierkante blokken. Sommigen daarvan werden in een hoek van 90 graden aangebracht, om als steunbeer te dienen. Bovenop deze muur metselde men twee tot vier lagen kleinere stenen, waarop Y-vormige houders voor prikkeldraad werden aangebracht.

Deze muur was niet sterk genoeg om doorbraakpogingen met zware voertuigen of explosieven te weerstaan. Daarom werden op zwakke punten dikke betonnen platen opgestapeld. Om de afsperring te bewaken bouwde men houten wachttorens. Vanaf juni 1962 ontstond een tweede muur, zo'n 50 tot 70 meter achter de eerste. Hiermee ontstond de Todesstreifen, het niemandsland dat bijna dertig jaar het terrein van de grensbewakers zou vormen.

Vanaf 1965 begon men de eerste geïmproviseerde grensmuur vrijwel geheel te vervangen. De muur kreeg een homogener uiterlijk. De constructie bestond uit H-posten uit staal of beton, waartussen betonnen platen waren aangebracht. Bovenop de muur be-

*Grensmarkering in de Sonnen-allee.
(foto: G. van Tussenbroek)*

De bouw van de muur in 1966, in de buurt van de Reichstag. (Hildebrandt 2001).

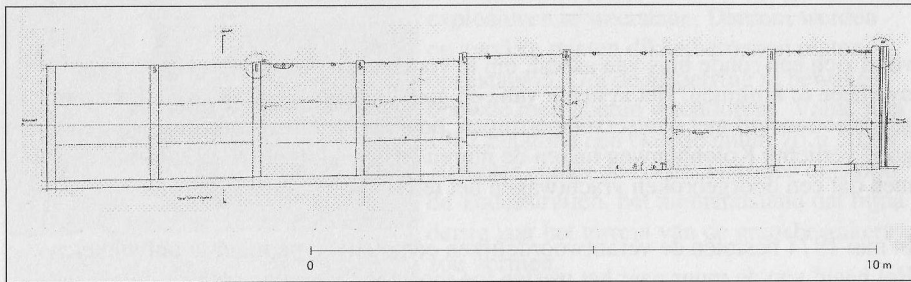
vond zich een ronde buis van asbest, om te voorkomen dat men grip had om er overheen te klimmen. Het systeem van een grensmuur en een Hinterlandmuur was geperfectioneerd met pantserversperringen, honden, betonnen wachttorens, een goed verlichte Kolonnenweg tussen de muren en een soort sloot, die moest voorkomen dat een doorgebroken vrachtwagen het terrein kon oversteken.

In mei 1974 besloten de verantwoordelijken een nieuw type muur te ontwikkelen. Het beeld van de muur naar het westen toe moest verbeterd worden en doorbraakpogingen moesten nog moeilijker worden. De nieuwe muur bestond uit betonnen segmenten in een L-vorm, 15 cm dik, 1,20 m breed. De voet van elementen stak 2,10 m naar voren. Het was vrijwel onmogelijk om de muur met een zware vrachtwagen omver te rijden of te doorbreken. In 1976 begon men de oude grensmuur door deze nieuwe muur te vervangen. Op de nieuwe muur werd eveneens een ronde buis aangebracht. Nieuwe wachttorens waren ruimer van opzet. Bovendien ontstonden verschillende types, de ene als eenvoudige uitkijktoren, de andere – de zgn. Führungsstelle – als coördinatie-toren.

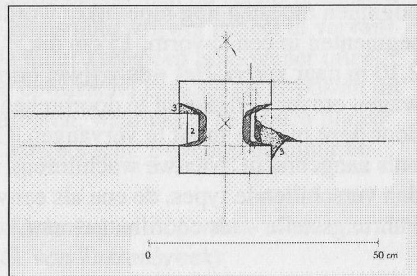
In 1989 omvatte de Berlijnse Muur een oppervlakte van ongeveer 480 vierkante kilometer. Daarmee was zij wereldwijd een van de grootste stedenbouwkundige en politieke bouwwerken van de naoorlogse periode. Na de val van de muur, op 9 november 1989, bleef zij nog enkele maanden in gebruik. De georganiseerde afbraak van de muur vond tussen 13 juni en november 1990 plaats. In en om Berlijn ruimden men 106 kilometer betonmuur (ongeveer 45.000 segmenten), 127 kilometer zogenaamde Signal- en Sperrzäune op en vrijwel alle wachttorens, waarvan er 302 hadden bestaan. De meeste elementen werden kleingemaakt en als vulmateriaal bij de aanleg van nieuwe straten gebruikt.

Toeristen zoeken de muur veelal tevergeefs. Hoewel er nog enkele stukken bewaard zijn gebleven vertoont de muur vrijwel nergens meer zijn eigenlijke karakter. De gemiddelde bezoeker van de stad weet bij het zien van een muurstuk niet of dit een grensmuur of een achterlandmuur is, en vaak is het staande op de grens moeilijk te bepalen of men in oost of in west is. De gaten, die de bouw van de muur in de stad heeft geslagen, zijn op veel plaatsen alweer dichtgebouwd. Daarmee is de Muur van een van de meest pregnante en symbolische, tot een van de meest gezochte bouwwerken geworden. Slechts een paar van de circa 45 kilometer lange grens in de binnenstad is door een rij kinderkopjes met hier en daar een inschrift "Berliner Mauer 1961-1989" gemarkeerd. Slechts aan de Bernauer Straße is tegenwoordig nog min of meer te zien hoe de muur er in werkelijkheid uitzag. Ter herinnering aan het verleden is hier een Gedenkstätte met informatiecentrum ingericht. De twee muren staan hier nog achter elkaar. Ter afsluiting heeft het Stuttgarter bureau Kohlhoff & Kohlhoff een stalen wand aangebracht.

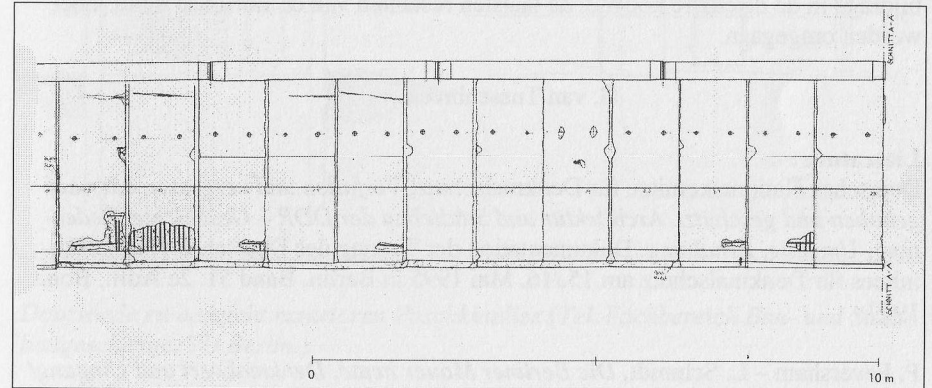
Boven: Aanzicht van de muur in de Behmstraße. (Tek. Fachbereich Bau- und Stadtbaugeschichte, TU Berlin.)

Rechts: Detaildoorsnede muur Behmstraße. (Tek. Fachbereich Bau- und Stadtbaugeschichte, TU Berlin.)

In de vroege lente van 2002 werd het Fachbereich Bau- und Stadtbaugeschichte van de TU Berlin door de untere Denkmalschutzbehörde Berlin-Treptow benaderd met de vraag of het mogelijk was een bouwhistorisch onderzoek naar de wachttorens aan de Puschkinallee uit te voeren. De toren staat midden in een park, van de muur is niets meer te zien en in het begin van de jaren 90 was in de toren een klein museum ondergebracht, dat echter zijn deuren alweer heeft gesloten. Er volgde een onderzoek, de toren werd van alle kanten opgemeten en vervolgens werd er nooit meer iets van Treptower monumentenzorgers vernomen.

Voor ons was de Bauaufnahme echter aanleiding om verder te gaan: architectuurstudenten aan de TU Berlin zijn verplicht om een cursus bouwhistorisch onderzoek te volgen en moeten in staat zijn een gebouw nauwkeurig (1:25) op te meten. Daarom volgde in het wintersemester 2002/03 een tweede seminar, waarin de resten van de muur rond het hele stadsgebied werden geïnventariseerd. Hieruit volgde een tweede opmetingscampagne van zes verschillende stukken muur, verspreid over een groot gebied. In 2004 vonden vervolgens opmetingen aan de laatste resten muur aan de Potsdamer Platz plaats. Ook werd gedurende een week de toren aan het Europark Dreilinden, op de plaats waar men vroeger Berlijn binnenkwam, opgemeten. Begin 2005 zijn 15 studentengroepen bezig met het opmeten van overige stukken grensmuur, Hinterlandmauer en overige elementen die hier en daar nog verspreid te vinden zijn.

Aanzicht van de muur aan de East-Side Gallery. (Tek. Fachbereich Bau- und Stadtbaugeschichte, TU Berlin.)

De resultaten van dit onderzoek bestaan uit gedetailleerde tekeningen, (schaal 1:25 en 1:10). Deze tekeningen worden gescand en met behulp van een gedigitaliseerde kadastrale kaart van Berlijn (1:5000) in AutoCAD toegankelijk gemaakt. Op de kaart wordt precies aangegeven waar de elementen zich bevinden.

Het onderzoek naar de Berlijnse Muur heeft tot nog toe laten zien dat de rationele wijze van aanpak bij de bouw van de muur allerm minst tot een homogeen eindresultaat heeft geleid. Een groot aantal verschillende bouw- en constructieprincipes is toegepast, waardoor de muur een in bouwkundig opzicht veel gevarieerder verschijnsel blijkt te zijn geweest dan op grond van de huidige stand van kennis werd aangenomen. Dat is verrassend: Een modern bouwwerk dat pas vijftien jaar geleden voor het overgrote deel is gesloopt wordt ook in onderzoekerskringen eigenlijk bekend geacht.

De discussie over hoe er met de restanten van de muur moet worden omgegaan is actueel. In de Friedrichsstraße verrees eind 2004 een reconstructie van de muur (de westelijke grensmuur, min of meer op de oostgrens herbouwd, met de voet in de verkeerde richting), bij de Potsdamer Platz zijn 15 elementen bedreigd, in verband met de ophanden zijnde bouw van het ministerie van milieu. In de Niederkirchner Straße is de muur met een hek omgeven om te voorkomen dat zgn. Mauerspechte (muurspechten) nog meer stukken uit het beton hakken, in de Bernauer Straße is dit niet het geval. Op de plaats waar hier het Mauerdenkmal staat, is de grensmuur 'gerestaureerd', dat wil zeggen van een laag nieuw beton voorzien. Monumentenzorg?

De eerste resultaten van het onderzoek zijn te vinden op www.baugeschichte.tu-berlin.de. Het project moet uiteindelijk resulteren in een omvangrijkere publicatie, die de bouwkundige verscheidenheid van de Muur in kaart brengt en dienen als bijdrage in de discussie hoe met de laatste restanten van de Berlijnse muur moet worden omgegaan.

G. van Tussenbroek

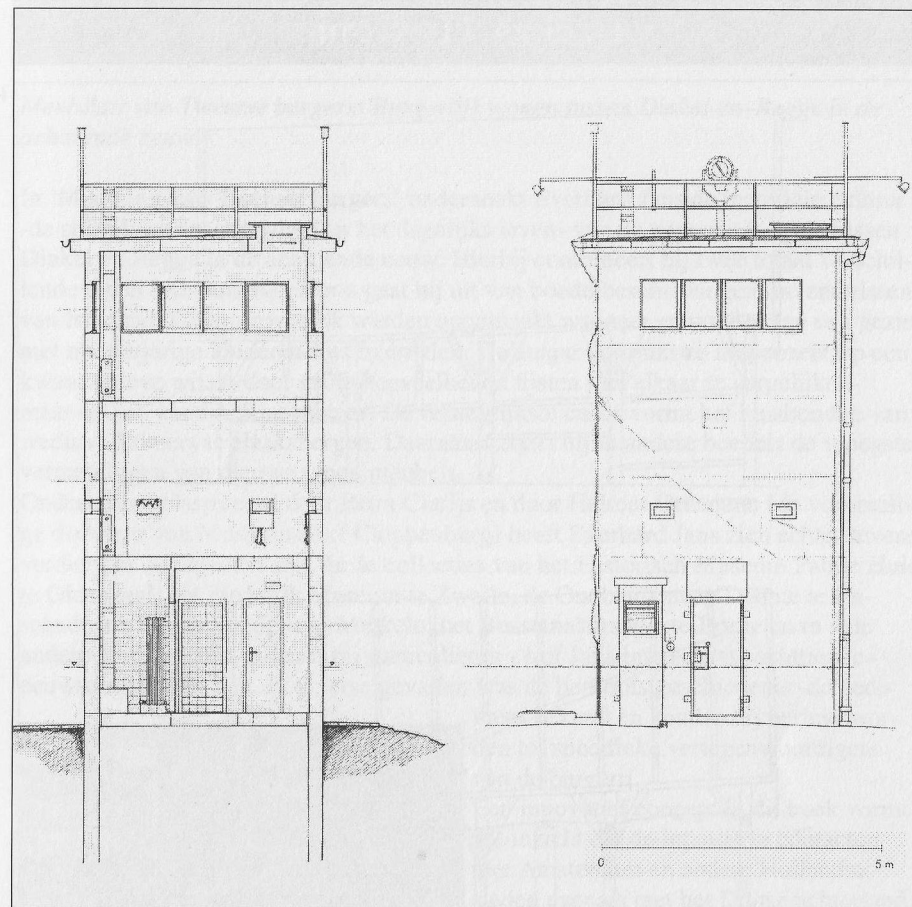
Literatuur:

Deutsches Nationalkomitee für Denkmalschutz, *Verfallen und vergessen oder aufgehoben und geschützt. Architektur und Städtebau der DDR – Geschichte, Bedeutung, Umgang, Erhaltung*. Dokumentation der Tagung des Deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz am 15./16. Mai 1995 in Berlin. Band 51. 2e Aufl., Bonn 1997.

P. Feversham – L. Schmidt, *Die Berliner Mauer heute. Denkmalwert und Umgang/ The Berlin Wall Today. Cultural Significance and Conservation Issues*. Berlin 1999.

A. Hildebrandt, *Die Mauer. Zahlen. Daten*. Berlin 2001.

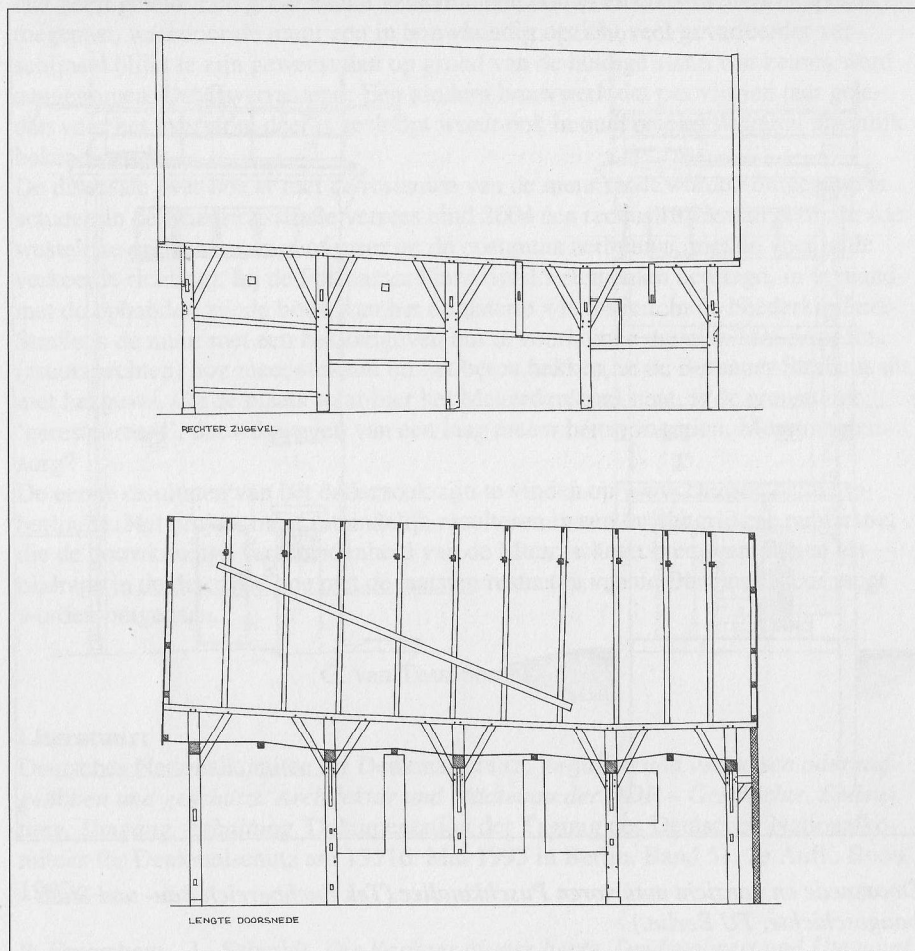
A. Klausmeier – L. Schmidt, *Mauerreste – Mauerspuren. Der umfassende Führer zur Berliner Mauer*. Berlin etc. 2004.

Doorsnede en aanzicht muurtoren Puschkinallee. (Tek. Fachbereich Bau- und Stadtbaugeschichte, TU Berlin.)

Gedane zaken II: Ootmarsum

Ootmarsum, v.m. Kloosterstraat 2, thans Keerweer.
Tekening Ab Warffemius April 1977.

Afbeeldingen afkomstig uit een manuscript in voorbereiding over 37 jaar bouwhistorisch onderzoek in Ootmarsum, uitgevoerd door diverse (oud) medewerkers (G. Berends, A. Warffemius, en † P. Wiersma) van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en beschreven door Ab Warffemius.

Boekaankondiging

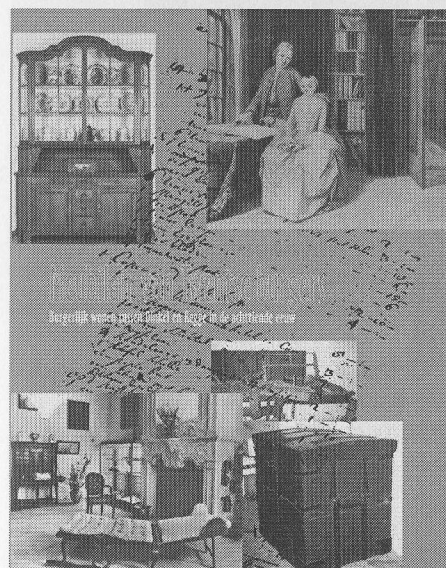
Meubilair van Twentse burgers: Burgerlijk wonen tussen Dinkel en Regge in de achttiende eeuw.

In 'Meubilair van Twentse burgers' onderzoekt Everhard Jans de materiële cultuur -de stoffelijke vormgeving van het dagelijks leven- van de gegoede burgers tussen Dinkel en Regge in de achttiende eeuw. Hierbij combineert hij twee totaal verschillende typen bronnen. Allereerst gaat hij uit van boedelbeschrijvingen, inventarissen van huisraad die voornamelijk werden opgemaakt wanneer een ouder van een gezin met minderjarige kinderen was overleden. De auteur gebruikt ze niet zozeer op een kwantitatieve wijze- door grote hoeveelheden lijsten met elkaar te vergelijken- maar op een kwalitatieve manier. De belangrijkste casus vormt het huishouden van weduwe Römers te Haaksbergen. Daarnaast zoekt hij in andere boedels de vroegste vermeldingen van nieuwe typen meubels.

Ondermeer geïnspireerd door Petra Clarijs en door Helmut Ottenjann (de voormalige directeur van Museumsdorf Cloppenburg) heeft Everhard Jans zich echter tevens verdiept in de objecten zelf. In de collecties van het Historisch Museum Palthe Huis te Oldenzaal, het Stedelijk Museum te Zwolle, de Oudheidkamer Twente te Enschede, de Eungs Schöppe te Markelo, het Bussemakershuis te Borne en in vele andere streekmusea- evenals bij particulieren - trof Jans interessante achttiende- eeuwse meubelen aan. In diverse gevallen was de herkomstgeschiedenis -de pedigree- bekend en konden zij herleid worden tot specifieke vertegenwoordigers van de burgerij.

Een innovatief concept in dit boek vormt het inzicht dat de intensieve contacten met Amsterdam en andere Hollandse steden evenals met het Duitse achterland hun sporen in de Twentse burgerlijke materiële cultuur aantoonbaar hebben achtergelaten. De gezeten burgers volgden, op enige (temporele en stilistisch - kwalitatieve) afstand, de West-Nederlandse elitaire mode.

Jans, E., *Meubilair van Twentse burgers: burgerlijk wonen tussen Dinkel en Regge in de achttiende eeuw*, Van de Berg, Almere/Enschede 2004.

Korstmossen en muurbloempjes

Aimée de Back ...[et al.], *Gesloopt, gered, bedreigd: omgaan met naoorlogse bouwkunst*, Episode Publishers, Rotterdam 2004.

Edson Armi, C., *Design and reconstruction in Romanesque architecture* Cambridge (UK), Cambridge University Press, 2004.

Büren, G von, Häffner, H.H. en G. U. Grossmann (red.), *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland*, München/Berlin, 2004. (bundel congres Wartburg Gesellschaft, info NKS)

Cramer J. en D. Sack, *Technik des Backsteinbaus im Europa des Mittelalters*, Michael Imhof Verlag, Petersberg 2004. (Berliner Beiträge zur Bauforschung und Denkmalpflege 2, bewerking Barbara Perlich en Gabri van Tussenbroek)

J.C.M. Cox ...[et al.], *'Onse heerlijke Stadthuys binnen Alckmaer': de geschiedenis van het stadhuis van Alkmaar*, Gemeente Alkmaar, 2004.

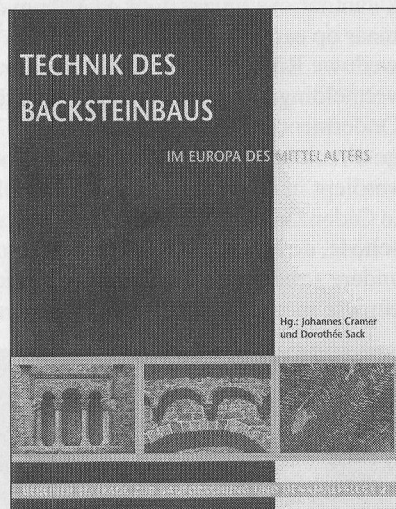
Daalhuizen, F., *Nieuwe bedrijven in oude boerderijen : de keuze voor een voormalige boerderij als bedrijfslocatie*, Eburon, Delft 2004.

Décors intérieurs en Wallonie ; dl. 2. Luik, Commission royale des Monuments, Sites et Fouilles, 2004.

Engel, Evamaria. *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. Düsseldorf, Albatros Verlag.

Freckmann, K. en B. Schmidt (red.), *Baugeschichte am Mittelrhein : eine Exkursion zu historischen Häusern zwischen Bingen, Bacharach und Oberwinter*, Jonas Verlag, Marburg 2003. (Schriftenreihe zur Dendrochronologie und Bauforschung ; 3)

Jenkins, S., *England's thousand best houses*, Penguin Books, London, 2004.

Kaiser, Jürgen. *Klöster in Bayern : 1200 Jahre Kunst, Kultur und Alltagsleben*. Stuttgart, Thies Verlag, 2005.

Kolks, Z., Kirchen des (romanisch-gotischen) Übergangsstiles in der Grafschaft Bentheim: Querhäuser, In: *Bentheimer Jahrbuch* ; (2005), p. 107-113.

Kreiling, K. en H. May (red.), *Alles unter einem Dach : Häuser, Menschen, Dinge : Festschrift für Konrad Bedal zum 60. Geburtstag*, Michael Imhof Verlag, Petersberg 2004. (Quellen und Materialien zur Hausforschung in Bayern ; 12)

Kroesen, Justin. *The interior of the medieval village church = Het middeleeuwse dorpskerkinterieur*. Leuven, Peeters, 2004.

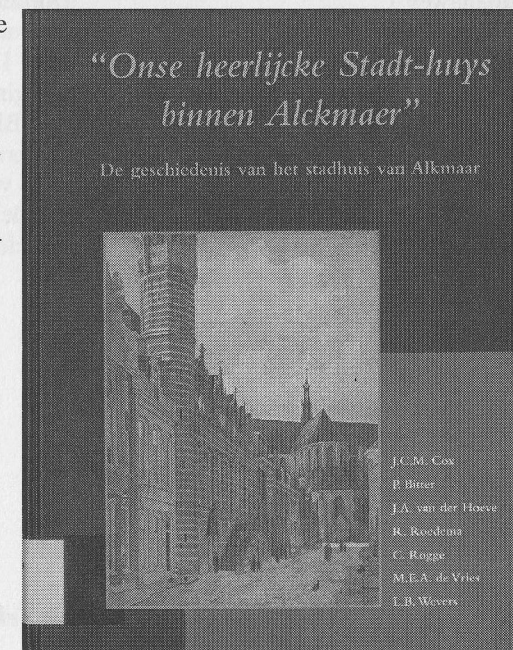
Loon-van de Moosdijk, E. van, Tussen hemel en aarde: decoraties op klokken uit de Middeleeuwen en Renaissance in en om het hertogdom Brabant, In: *Brabants heem* ; 56(2004), nr. 4, p. 129-146.

Olst, E.L.van, *Landelijke bouwkunst Limburg*, Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, Arnhem 2004. (Map met documentatietekeningen)

Quiney, Anthony. *Town houses of medieval Britain*. New Haven, Yale University Press, 2003.

Rijk, T. de, *De Haagse Stijl: Art deco in Nederland*, 010, Rotterdam 2004.

Steensma, R., Nissen en schilderijen als sporen van de katholieke eredienst in de middeleeuwse kerken van Noord-Holland, In: *Bulletin Stichting Oude Hollandse Kerken* (2004), nr. 59, p. 3-29

Redactie, kopij en donateurs

Redactie Nieuwsbrief:

Drs. A. Reinstra (eindredactie),
De Grutto 138,
3972 PD Driebergen,
tel. 0343-533889,
Werk: Rijksdienst voor de Monu-
mentenzorg,
Postbus 1001, 3700 BA Zeist,
tel. 030-6983253

Mw. drs. M.E. Stades-Vischer,
Verlengde Slotlaan 91,
3707 CD Zeist,
tel. 030-6943610

Dr. ing. R. Stenvert,
Julianaweg 1,
3525 VA Utrecht,
tel. 030-2881597

Ir. W. Weve,
van Schendelplein 141,
2624 CW Delft,
tel. 015-2561581 (thuis),
tel. 015-2602182 (werk)

Redactieadres Nieuwsbrief:

A. Reinstra,
De Grutto 138,
3972 PD Driebergen,
tel. 0343-533889
email:
A.Reinstra@monumentenzorg.nl

Kopij/Reacties: voor 20 september 2005 te zenden naar bovenstaand adres. De redactie houdt zich het recht voor ingezonden stukken te weigeren of in te korten (in overleg met de auteur).

Donateurs: U kunt donateur worden van de SBN door jaarlijks minimaal 15 Euro over te maken op postgiro 273441 t.n.v. penningmeester SBN te Almere. U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de stichting door middel van de twee tot drie maal per jaar verschijnende Nieuwsbrief.

Op de omslag: *Ootmarsum, Marktstraat 7-9, Tekening Ab Warffemius. Augustus 1972.*